

Ipar-hegoko idazleen arteko harremanak

Pako SUDUPE

Ikastaroaren egitarauak hala galdeginik, hango eta hemengo idazleen arteko harremanoi aldi-bitarte jakin bat ezarri diot, baina ez naiz soilik urte bitarte horretara mugatuko. Harritzekoa da nola ez dagoen azterlan gehiago eginik penintsula eta kontinenteko idazleen arteko harremanez. Bai, Aita Villasantek eta, euskal literaturaren historia egitean harremanen berri eman dute, baina beti zeharka edo bidenabar, eta bereizketa garbi bat eginez mende bakoitzeko idazle gailenak aztertzean, Iparrekoen eta Hegoko euskal idazleen artean. Bada garaia azterketa zehatzagoak egiteko ildo honetan, eta ondo-koak aletxo bat ekarri nahi luke, askoz zabalagoa eta sakonagoa izan behar lukeen azterketa orokorragoa heldu bitartean.

Idazleen arteko harremanak estutzen, usutzen eta pozbide nahiz etsipen gehien sortzen laguntzen duena euskararen akademia da, harik eta 1918-1919an sortzen den arte; eta, gero, honen bilakaera bere gorabeherekin, gerrate arteko eten luzea tarteko. Alderdi kulturala da nagusi Ipar eta Hegoko euskal idazleen artean; baina, aldi berean, itzaletik ari, hor dago politikaren eragina ere. Eta Iparreko nahiz Hegoko politikak hamarkadarik hamarkada guztiz paraleloak gertatuagatik, 60ko hamarraldiaren azken aldera Larzabalen *Mugari tiro* antzerki adierazgarriarekin eta, badira aldaketaren zantzuak ere, ahulak badira ahulak.

Lehenbizi, foruak galdu eta euskararen gainbeheraren aurrean hileta jotzen du Felipe Arrese Beltia otxandiarrak, euskara badoala desagertzera euskaldunek alde batera utzirik; eta honek zirrara handia eragiten du Hegoaldean eta Iparraldean. Negarraren ondotik,

laster sortuko dira egitasmoak eta proiektuak Euskaltzaindia eratzeko.

Arrese Beitia/Duvoisin

Bigarren gerra karlista bururatzearekin Antoine Abbadiak, Duvoisin kapitainak eta Ikusi zuten zein egoera hitsean zeuden Hegoko haurride euskaltzaleak, eta Lore Jokoak Hegoaldera iragaitea erabaki zuten, *Asociación Eúskara de Navarra*ko kideekin elkar harturik -Juan Iturralde Suit sortzaile, eta Arturo Kanplon bultzatzaile handienetarik-, eta Elizondon deitu 1879an. Gertakari honek eta ondokoek ugaritu zituzten Ipar-Hegoko euskaltzaleen eta idazleen arteko harremanak -Jose Manterola donostiarrak aipamen berezia merezi du: *Euskal-erria* aldizkaria sortu zuen 1880an. Orduko euskal kultur langile guztiek hartu zuten parte bertan hegokoan nahiz iparrekoak.

Arrese Beltiak Elizondora bidali zuen: "Ama euskeriaren azken agurrak", eta lehen saria irabazteaz gain laudorio gaitzak heldu zitzaizkion orduko idazle ospe handikoengandik. Olerkia bera narratuzkoa da, eta zortziko handiko ahapaldietan ama euskararen azken ordu negarrezkoak kontatzen ditu, Gernikako arbolaren altzopean. Kontatzen duen istorioaren arabera, euskaldunek foruak galdu badituzte izan da, funtsean, erdalzale bihurtu direlako, eta honen ondorioz hizkuntzaz ez ezik arimaz ere erdaldun bilakatu direlako, eta hortik etorri da gainbehera eta hondamendi guztia. Zer izan da lehenago erdal eraso eta ondoren euskaldunen amore ematea ala euskaldunak eurak izan dira erasoari aurreratu eta erdalzaletzen joan direnak, eta horren ondorioz etorri da eraso? Arrese Beltiaren arabera euskaldunak berak aurreratu dira. J.M. Torrealdairen liburu beltza Irakurrita, alderantziz. Gaur Irakurrita, harrigarri gertatzen da horrelako olerki batek hainbesteko arrakasta izatea:

Neure biotzeko Amatxo zarra,
Antxiñako ama Euskera,
Seme leial bat orain datortzu
Azken agurra emotera.
Ainbeste gerra goitu ezin da
Danori atsotu zara;
Zauriren zauriz galdu galdu-ta,
Amatxo, zuaz illtzera!

Zorigalstuan negargarri-ta
 Dot sendimendu andia,
 Geure lur maite dakustalako
 Gaztelatu-ta jarria.
 Bestela erdu, erdu ikustera,
 Tubal euskeralaria,
 Baña ez dozu ezagutuko
 Orañ zeure jatorria.

Nun dira, bada, zure semiak,
 Foru ta euskerazaliak?
 Nun dira, bada, Tubal gur'aita,
 Zur'ondorengo garbiak?
 Nun dira, bada, zur'ume zintzo
 Eta leialen legiak?
 Nun dira oraiñ, oraiñ negarrak?
 Nun dira neure begiak? (...)

III da Euskera! III da Euskera!
 Betiko itxi dauz begiak.
 Negar Arabak! negar Gipuzkoak!
 Negar egin bel Bizkalak! (...)
 Negar, Naparrak, geure anakak,
 Ta Euskeldun Frantziakuak
 Negar batera! Danok urratu
 Sentimenduz soñekuak

Geure Erria, gizaldi danak
 Zugaz dira gomutauko,
 Ez dabelako beste erri bat
 Zu duiñ garbi aurkituko.
 Etsai batzuek alper-alperrik
 Zur'izena zikinduko;
 Zeure Jaungoiko, Egi bakarrak,
 Dau oso garbi gordeko¹.

Autoreak berak esandakoaren arabera, ikusten zuen zuriak eta

(1) Prest.: Urrutia, Itziar: *Felipe Arrese Beitia: Idazlan guztiak*. Bizkalko Foru Aldundia, Otxandioko Udala. Bilbo. 1999. 81 or. eta ond.

beltzak, karlistak -Zornotzako ituna arte (1872-V-24) karlisten alderdikoa izan zen- eta liberalak elkar gorrotatzen baino ez zekitela, eta bizkitartean foruak galdurik euskara mendi eta harkaltzetara ari zela baztertzen. Arturo Kanpioni aitortu zionez bihotz-bihotzetik atera zitzaion kantua.

Nafar euskaltzale handi honen iritziz, Arrese Beltiak olerki honekin euskal literaturaren aro berri bati eman zion hasiera. Nahiz eta otxandiarrak literatur prestaketa urria izan, ohartuki edo oharkabean artea sortzen jakin izan zuen, eta artearen bidez orduko euskaltzaileen barneko egoera bikain islatzen. Historiaren aldi jakin zehatz honetan euskal nazioaren poeta bihurtu zen. Baina goazen literatur balioaz landako beste zenbait alderdi jakingarritar.

Lehenengoa, Hegoaldean ez ezik Iparraldean sortu zuen illura eta goresmena. Arrese Beltiak bere garaiko Hegoaldeko euskaltzale gailenekin izan zuen harremana baina, halaber, Iparraldekoekin ere, eta gutun ugari Duvoisin kapitain euskal langile handiarekin trukatu zituen². Alpatzen ari garen olerkiak, bere biziko goresmenak egin zizkion ainhoarrak. Honen eta Antoine Abbadiaren iritziz, Lore Jokoe-tan ordurainoko 25 urteetan inoiz onduriko olerkirik onena zen. Duvoisinek, Bonaparte printzearen euskal laguntzaille bipilenak, erdaldunengandik aldentzeko eta Espainiako euskaldun guztiak euskaran eta fedean bermaturik batzeko galdetzen zion: *Bayonatik Parisera eta Parisetik mundu guzira joko du zure eresia bihozgoragarriak, orotan jakin dadien Eskalduna oraino bizi dela Eskalherrietan. Bata-sun oso bat egin bedi Eskaldun guzien artean. Erdalduna bego Erdaldun; bainan guk behar ditugu bihotz bat eta arima bat; hori egitera, foruak ere izanen zituztela eta European aurki izatekoak ziren aldaketa handiek -Bismarck alpatzen zuen-, egitura politiko anitz aldaraziko zituztela, eta Jainko errukitsuak ez zuela bazter utziko Euskal Herria bezalako herri leiala: Jainkoak berak daki zer gerthatzera dihoan. Frantziatik hasirik, Italia eta gero Espainia khordokatuko dire beren erro edo sustrayetan. Erdul Erdul Arresek dion bezala, erdu Bismarck latza; erdu nola itzultzen den Erromako aldera; nola berekida (edo autonomia) ematen dion Alsasa-Lorrenari, eta agintzen Hanobrari eta bertze ebatsi dituen tokieri (...)* Ohartu da

(2) Ikus: RIEV, XIX (58or., 280 or., 425 or., 449 or.); RIEV, XX (152 or.), RIEV, XXI (70 or, 334 or.); RIEV, XXII (44 or., 310 or.).

nahastura handi bat jauztera dihoala; aintzinetik nahi ditu neurriak hartu, onhesbideak eta bat-tasuna ezarri Alemanian, bazter guziak ikaratzera deramatzan ordurako (...) Zuek berriz, Eskaldun Espainia-koak, bat egin zaitezte; guziak Eskaldun; guziak bat. Zuen berekida bat-tasunetik athera behar da. Bere baithan bi aldetara dagon tokia galdua da. Mori da Kristo Jaunaren hitza (...) Guzta-gatik, othoizten zaituztet, Anaya Mafarrak, bat, bat, bat, egin zaitezten elkarren artean; -ez baxharrik elkarren artean, baina oraino Eskaldun odola daukaten guziekin. Eskara izan bedi zuen biltoki, zuen batgarri (...) Eskaldunak, Eskaldunak, etzarete ez Kastillar, ez Aragones, ez Andaluziar; zaudete fidel Eskaldun izenari (...) Jainkoa bera izanen duzue laguntzaile. Ihes diabruari eta makhurra maite duteneri.

Bestalde, aitortzen zion Frantziaren mendeko euskaldunak zeudela makurrenik, Errepublika edo *erreboluzioea* ari zela Elizaren aurkako borroka gaiztoan; baina, hala ere, atxikitzen zutela euskara eta esperantza³.

Eta bigarrena: Arrese Beitiaren kantua negartia zen; ez zuen Kanpionek hura iruzkintzen ari zioen bezala, matxinadara delitzen, bidegabeki armen bitartez egindako foru-ezeztatzearen aurka; hala ere, Hego Euskal Herria setio egoeran zelako Elizondoko Lore Jokoen antolatzaileak ez ziren ausartu Arreseri saria ematera; berriz idatziko dut: ez ziren ausartu gorago Irakurri ahal izan duzuen bezalako olerkiari saria jendaurrean ematera, eta ezta, jakina, olerki saritua argitaratzera ere. Ezkutuan jakinarazi zioten Arreseri epala Duvoisin eta Antoine Abbadia, eta Balonan argitara zen lehenbizi euskaraz

(3) Oso bestelako iritziak agertzen zituen Elissanburu olerkari bipilak, Abbadia antolatutako Lore-Jokoetan sari ugari irabazitakoak: *Errepublikak, herri-tar maiteak, erran nahi du justizia, Libertatea, Berdintasuna legearen aitzinean, anaiatasuna, lana eta Bakeal Horra zertako egiazko Eskualdunak maiten duen Errepublikal Zein da oraino Eskualdunen artean ez dakiena gure aitasa zaharrek beren mendietako etxoletan zenbat artarekin begiratu izan duten, menderen mende, Libertate saindua? Jainkoaren ondotik gehienik maite zutena Libertatea zen! Orai ere Eskualduna erraten duenak erraten du Errepublikanoa zeren egiazko eskualdunaren paparo-pean errepublikano on baten bihotzak pil-pil egiten baitul (...) Biba Frantzial Biba Errepublikal Piarres Adame (F.B. Larzabal: "J.B. Elissamburu eta Oxalde, bi <gorri>" in EUSKALTZAINDIA 1983, IKER 2, 323-338 orr. Harremanik izan al zuten Frantziako errepublikazale euskaltzaleek Espainiako liberal euskaltzaleekin?*

eta frantsesez. Aitzol euskal kultur eragile handiak ez zuen ahaztua otxandiarra 1936ko gerra hasi zenean. Hala idatzi zuen: "*Si Euzkadi en vez de tener un poeta jeremiaco y llorón, hubiese tenido un poeta que hubiese enardecido a las masas para que fuesen a la lucha armada en defensa de sus derechos, hoy Euzkadi no se vería en esta encrucijada: si ir con el Gobierno legítimo o apoyar a los Insurrectos*"⁴.

Hurrengo urtean, 1880an, Duvoisinek eskaturik "Bizi da Ama Euskera" idatzi zuen, Itxaropenari leloa irekiz, aurrekoa ilunegia zela esaten zion eta. Aholku asko ematen zion Duvoisinek Arrese Beitlari, eta azterketa zehatza egin ez badut ere, oro har, Iruditzen zait jaramon egiten ziola bizkaitarrak.

Batetik Arrese Beltia 1872 arte karlista izana, eta handik aurrera euskaltzale eta foruzale, eta bere bizitzako azken urteetan jeltzale; eta bestetik, Duvoisin itxura guztien arabera bonapartista edo Errepublikaren aurkakoa behinik behin, Bonaparte printzearen arrimuan euskal lan handiak biribildu zituena. Zerk lotu zituen adiskidetasun lokarri Ipar-Hegoko bi idazle eta aberkide handi hauek, Hegoaldean foruak gerraren ondorioz ezeztatuak izan ondoan eta Iparraldean II. Inperioa uzkaillirik III. Errepublika tinko finkatzen ari zen egoera historikoan? Bi hitzetan: nortasuna mantentzeko euskara eta fedeari atxiki beharra aldarrikatzeak.

Oso garbi dagoena da euskara eta fede kristaua estuki lotzen zituztela. Duvoisinek Bismarck kantzilerra alpatzeak beste ezer baino gehiago ematen du errepublikaren aurkako sentimendua salatzen duela, eta beharbada Itxaropena hura eraisteko, hain ongi etortzen ziren Bismarck eta Gilermo I enperadore alemanaren laguntzarekin; nahiz puntu hau baieztatzeko argibide gehiago beharko genituzkeen.

Arrese Beitlari dagokionez, bere sentimenduen argitan, ez da harrigarria gertatzen gerora Sabino Aranaren doktrina onartu izana. Duvoisin berriz, Sabino Aranak alderdia eratu baino lehen hil zen.

(4) Prest.: Zubiri, Sabin: *Felipe Arrese ta Beltia*, Bilbo. 1999.

Azkue-Broussain

Arrese Beltiak Isurarazitako malkoen ondotik proiektu praktikoa-goak sortzen hasten dira: kulturalak batetik, Ipar-Hegoko euskaltzaleak era batera edo bestera elkartuko dituztenak, eta azkenean, sortu eta desegin ibili ondotik, Eskualzaleen Biltzarra eta Euskal Esnaleaz gain, Eusko Ikaskuntzaren eta Euskaltzaindiaren sorrera ekarriko dituztenak; eta bestetik, ezin ahaztu Elizondoko Lore Jokoetarik laster ezagutu zuela aberria Sabino Aranak (1882), eta 1894an sortu zuela organizazio politiko berria. Zenbateraino eragin ote zioten Arrese Beltiaren olerkiek? Diotenez, aberria galzorian sumatzeak sorrarazi zion sorterriraino eta sentimendu horrek eraginda ekin oinarri politikoak ezartzeari, aberria desager ez zedin. Sabino Aranak berak, eta berak fundatu alderdiko kideek zerikusi handia izango dute gorago alpatu kultur erakundeetan.

Lehenbiziko proiektu taxuzkoa euskararen akademia eratzeko 1886an sortu zuen Artiñano bilbotar foruzale sutsuak; eta bere eragintxoan izan bide zuen Bidasoaren beste aldean, Antoine Abbadia-engan, esate baterako. Baina, pentsatzen jarritz gero, zein bi idazleren arteko harremana, Hegokoa eta Iparrekkoa gerta dakigukeen ballagarrien Euskaltzaindia sortu bitarteko aldia labur biltzeko, ez dut zalantza handirik: Azkue lekeitiarrak eta Broussain hazpandarrak 23 bat urtetan izan zutena.

1897an Donibane Lohizunen ospatu ziren Lore Jokoetan egin zuten elkarren ezagutza R.M. Azkuek eta P. Broussainek, hain zuzen urte hartan bertan hila zen Antoine Abbadia jaien sortzailearen omezez antolaturikoetan. Hurrenez hurren 33 eta 38 urte zituzten elkar ezagutzean -biak egun berean jaioak, abuztuaren 5ean-; adinaren lorean ziren, eta ordurako biak ala biak maitemindurik eta amorosturik euskararen aldera. Bizkaitarrak Sabino Arana eta Unamunorekin lehiaturik lortua zuen Bilboko Institutuko euskararen katedra; argitaratua *Euskal Izkindea/Gramática Euskara*; euskara-ikastaldiak ematen zituen, eta *Euskalzale* euskara hutsezko lehen aldizkaria argitaratzen hasia edo hasteko zen. Lapurtarra artean Parisen zen, mediku ikasketak bukatzeko tesia bururatu gabea baitzuen; baina, ordurako: *Bonaparte, Van Eys, Vinson, Dogson, Azkue, Inchauspe, Duvoisin, Chaho, Larramendi, Campion* eta bertzeen liburuen irakurtzeak irakatsi daut zoin ederra den gure mintzaira zaharra eta hola piztu zaut

harentzat dudan amodio bizia (*Lettre de P. Broussain à G. Lacombe, Hasparren 3 octobre 1903*)⁵.

Lehen elkar ikuste honen ondorioz, euskal liburu trukea egin zuten, eta bien arteko elkarlanari emango diote hasiera: hazpandarrak asko lagunduko dio *Diccionario Vasco-Español-Francés, Morfología Vasca* eta *Euskalerriaren Yakintza*, eta *Cancionero Popular Vascon* ere lekeitiarrari -lekeitiarrak hiztegia bien artean egitea eta bien izenez argitaratzea ere proposatu zion, baina ez zuen onartu-; baina, harreman hauek ez zuten bien artekoak soilik izan behar; aitzitik, garai hartan Bidasoaz bi aldeetan euskaltzale zirenek harremanak estutu behar zituzten, euskara sustatzeko ideal berbera partekatzen zuten guztien arteko lokarriak sendotu, azken buruan, euskararen akademia eratzeko. Ildo honetan, Broussainek orduko euskaltzale gellenak aurkezten dizkio Azkueri: Harriet, Intxauspe, Haristol, Arbelbide, Daranatz, Larresoroko buruzagi Abbadie eta gainerako irakasleak, Hiriart Urruti eta; eta beste hainbat lagun: Goyeneche, Larrieu, Constantin, Darricarrere, Dourisboure, Lasalle. Hemendik aitzina alde bietako euskaltzaleak elkartzen dituen batzar eta erakunde guztietan hartuko dute parte: Mendalako eta Hondarribiko biltzarretan, Eusko Ikaskuntzan eta Euskaltzaindian, eta Bidasoaz alde banatan, nork bere aldetik: Eskualzaleen Biltzarrean, eta Cercle d'Études Euskariennes-en Broussainek -Azkue ere partaide zen-, eta Euskal Esnalea-n Azkuek.

* * *

Azkue apaizaren handitasuna, bere lan eskergek erakusten dute ongien. Handienak soilik alpatzearren: *Diccionario Vasco-Español-Francés, Morfología Vasca, Euskalerriaren Yakintza*, eta *Cancionero popular vasco*. Idazle bezala malla apalagoan geratu da. Eta golan alpatu erakundeak bultzatzen hartu zuen lana ere askoz apalagoa

(5) P. Broussain-i buruzkoak liburu hauetatik hartu ditut: Charritton, Piarres: *La vie de Pierre Broussain*. Centre National de Publication de Bordeaux. Paris. 1985; eta R.M. de Azkue eta Pierre Broussain-en arteko *elkarridazketa*. Paratzailea: Charritton, Piarres. Euskaltzaindia. Bilbo. 1986. Azkueri buruzkoak berriz, besteak beste: Arana Martija, J.A.: *R.M. Azkue*. Bidegileak 5. Karpeta. Eusko Jauriaritza. Gasteiz. 1993.; *Latsibi*. Prestatzalea: Mirari Alberdi. Labayru. Bilbo. 1986. *R.M. de Azkue: Sermón: Iglesia Parroquial de S. Maria de Gernika*. 21-07-1895.

izan zen, Euskaltzaindia abiatu arte. Hartu zituen lan eskergek arduraldi ia osoa eskatzen zioten, eta Broussaini egiten dizkion gutunak irakurrita, garbi ikusten da askoz garrantzi gehiago ematen ziola hiztegia prestatzeko lanari Hendaiaiko eta Hondarribiako biltzarrak prestatzeari baino. Azken hauetan Broussainek rol askoz garrantzitsuagoa jokatu zuen: momentu batean, 1901eko azaroan, Sabino Arana bere lehendakariordetza hazpandarraren eskuetan uzteko-tan egon zen.

Broussainek Azkueri egiten dion lehen gutunean (1897-8-30) jadanik alpatzen dio berek ez zutela ikusiko baina ondorengoek egin ahalko zutela literatur euskalkien batasuna. Bigarren gutunean (1897-9-27) berriz, Akademiaren gaia alpatzen zion: euskaltzale guztiak batzeko erakunde horrek ez zuela politikaz, filosofiaz edo erlijioaz arduratu behar baizik eta soil-soilik euskara garbitu, aberastu eta kontserbatzeaz. Handik hiru urtera itxaropena piztu zitzairen, Antoine Abbadiak bere hilburukoan utzi ote zuen dirua Akademia aurrera ateratzeko, eta elkarriketak izan zituzten alargunarekin. Egoera honetan, eta 1900eko urtean, oso argi zuen hazpandarrak euskara batuaren premia: *Je ne sais pas si vous êtes de mon avis, mais quant à moi, je suis un partisan énergique de l'unification de notre belle langue. Il est absurde qu'un petit peuple de 600.000 âmes continue à s'exprimer en huit dialectes, sans compter les sous-dialectes et les variétés. Il est impossible que dans ces conditions, une littérature vivace et florissante se forme, condition indispensable pour lutter contre nos langues ennemies: l'espagnol et le français. Si nous voulons que la langue basque et la nation basque continuent à vivre, il faut absolument que tous les Euskariens parlent le même idiome.* Horretarako, bi bide ikusten zituen: bata, euskalki bat aukeratzearena, eta bestea uztarketarena, euskalki bakoitzetik onenak hartuz egindako euskara batua sortzea.

Handik hogeit bat urtera, hil aurreko urtean (1919), jadanik Oñatin Eusko Ikaskuntzak Euskaltzaindia sortzeko estatutuak onartuak zituela, baina artean lehen bilkura egin gabea zela, eta sustatzaileen artean desadostasunak eta tirabirak zeudelarik, bere ustez axiomak zirenak zerrendatzen dizkio Azkueri gutunez:

L'euskara ne peut survivre que si de l'état de patois dans lequel il végète actuellement, il devient une langue de civilisation, une langue cultivée, une langue appuyée sur une littérature.

L'euskara ne peut devenir une langue civilisatrice, à l'usage de tous les Basques depuis Bilbao jusqu'à Mauleón, que s'il est unifié.

Cet euskara unifié ne peut être constitué que par un groupe de Basques connaissant bien leur langue, et dans lequel entreraient les représentants des principaux dialectes...

Cet euskara unifié et enrichi, ne pourra devenir, avec le temps la langue nationale, la langue usuelle de tous les Basques que si elle est enseignée dans les écoles et principalement dans les établissements secondaires, afin de devenir, au bout d'une ou deux générations, l'idiome unique de la bourgeoisie et du clergé, les classes laborieuses adoptant tôt ou tard la langue des classes dirigeantes.

Golkoak ez betetzera desagertu egingo zela euskara 100, 150, 200 urteren buruan Baxenabarreko herrixkaren batean. Zailago zeritzon -ez zen ergela- euskal burgesiak euskara bere hizkuntzat hartzeari, euskarak behar zuen aberaste-lantegiari baino.

Broussainen handitasuna hementxe ikusten dut nik: bera burgesa zen, euskal burgesa, eta oso garbi zeukan hizkuntza nazionala zein zuen, eta zer komeni zitzaion honi biziberritzeko eta benetan euskaldunen hizkuntza nazional bihurtzeko, eta horren alde egin zuen lan: Hendaila eta Hondarribiako biltzarretan; Eskualzaleen Biltzarrean, Cercle d'Études Euskariennes-en eta Euskaltzaindian.

Hendailako eta Hondarribiako Biltzarrak. Hauen helburu nagusia *Fédération Littéraire Basque* eratu eta bi aldeetako euskal idazleek ortografia bakarra onartzea zen. Helburu hau betetzeko Hendailako biltzarrean batzordea osatu zen bi aldeetako kideez osatua, Adema lehendakari -literatur ezizenez Zaldubi, *Zazpi Eskualherriek bat egin dezagun* kanta famatuaren egilea, besteak beste- eta Arana nahiz Kanplon lehendakariorde, eta batzordeko aholkularietako bat Broussain.

Alta Villasantek euskal literaturaren historian agertutakoaren arbera, nagusiki bi arrazoi ekarri zuten direlako mende hasierako biltzar hauen porrota, eta bi aldeetako euskaltzaleen eta idazleen arteko batu ezina: arrazoi nagusia, Sabino Aranaren eta jarraitzaileen zorrozkeria, amore ez ematea, eta Ademaren ezgaitasuna gisa ho-

netako biltzarrak ongi kudeatzeko. Miatzen dihardugun Iturrien arabera, interpretazio hau ñabartu beharra dago.

Egia da Broussain Aranaren zorrozkeriaren beldur zela, eta beldur halaber, bere irizpide ortografikoak aurrera ateratzearen, prest zegoelako Arana hizkuntza-prestaketa gabeko jendea eta ezer argitaragabekoa aintzat hartzeko erabakiak hartzeko orduan -Hondarribian egin behar zen ortografiari buruzko biltzarrerako, 1902ko urtarrilean prentsa nazionalistan deia egin eta 320 atxikimendu lortu zituen, euskaltzaleen eta hainbatetan euskara ikasten ari zirenen atxikimenduak, gero hauek beren botoa izan behar zuten, zer da eta ortografia batzeko egin behar zen biltzarrerako: ekimen demokrata bezain demagogoa-. Eta beldur hori tarteko, ez zuen gonbidatu nahi izan lau batzordekide gailenek -Arbelbide eta Broussain, Iparraldetik; eta, Azkue eta Kanpion, Hegoaldetik- egitekoak ziren isileko bilerara, hain zuzen Hendaiaiko Biltzarretik abiatu eta hura bitan banaturik, askorentzako elkarte euskaltzalea, eta jakitunen euskal akademia, azken honen oinarriak jartzen hasteko, espero zuten bezala Abadiaren alargunagandik diru-laguntza lortzen bazuten. Baina egia ere da Broussain entseatu zela Aranak gorago alpatu batzorde horretako zenbait kiderengana zituen aurreiritziak ezeztatzen. Eta lortu ere zuela hein batean 1901eko urri-azaroan. Entseatu zen bezala Hondarribiako biltzarra atzeratzen harik eta Arana espetxetik aterazen zen arte. Oso garbi ikusi zuen Broussainek Arana eta gainerako batzordekideen artean adostasunik ez zela lortuko ortografia bateratzeari zegokionez, eta Arbelbide, Daranatz, eta Darrikarrererekin batean atzeratzen ahalegindu zen, baina Adema, Guilbeau, Hiriart, eta Kanpionek egitea erabaki zuten, eta egin egin zen 1902ko irailaren 11n. Emaitza erabateko porrota. Broussainek esatera, biltzarra eskandalagarria eta trufazkoa izan zen, besteak beste, Adema lehendakariak ez ziolako hitza kentzen Saubot-Damborguez delako ero bati, nahiz eta honek barrasbaskeriak baino ez esan, eta burrunba besterik ez egin. Ez zirelako gauza izan batasuna lortzeko Adema eta Guilbeauk beren kargua utzi egingo zutela espero zuen Broussainek, eta ezezkoa eman zion Hondarribian sortu zen *Eskualzaleen Biltzarrean* parte hartzeko gonbitari. Aurrerago bazkide zuen elkar-teak beste zuzendaritza bat hartu zuenean.

1911n Georges Lacombe-k Baionan *Cercle d'Études Euskariennes* sortzeko ideia agertu zien hainbat adiskideri. Broussainek ideia

hartu, eta Urkijo eta Lacomberekin batean lehen bilera antolatu zuen proiektua aztertu eta "pseudo-académie"ren helburuak finkatzeko. Europako gerra hasi arte Iraungo du sasi-akademia honek, geroko Euskaltzaindiarentzat prestalanak egiten; eta Broussainek gogoz hartuko du parte bertan, RIEVen ikus daitekeen bezala.

Gerraren ondotik, ez dute ahaztua Hegoaldekoek, eta 1919an Gipuzkoako Diputazioko lehendakariak jakinarazten dio Eusko Ikaskuntzaren lehendakariorde izendatu dutela. Aurreko urtean jakin zuen hogeit hamar urte lehenago amestutako euskal akademia sortzera zihoala. Euskaltzain izendatu zuten, eta, Kanpionekin batean jagon saileko buru. Tamalez, doi-doi izan zuen astia Kanpionekin batean euskararen batasunaz txosten garrantzitsu bat idazteko. Bertan bere betiko bi ideia giltzarri daude islatuak: euskararen bizia batasunari lotua dago, eta Euskaltzaindiaren egiteko nagusiak euskara aberastea eta batzea dira. Batzeko bidea proposatzerakoan zalantza gehiago izan zuten Kanpionek eta Broussainek: garbi baztertu zuten euskalki bakarria hartzearen egokitasuna; baina, ez zuten behar bezala zehaztu nola egin behar zen batasuna, euskalki jakin batean oinarritu eta hura aberastuz. Hil baino hilabete lehenago euskaltzaintzat prestatutako txostenean "J'ren otsa eta ortografia" gaia jorrazteko erabili zuen literatur hizkera ez dago urrun egun darabilgunetik, alde batera utziz gero darabiltzan neologismo bitxiak. Adierazgarria da, bestalde, etsenplu eman izana, horrelako gai teknikoa euskaraz jorrazuz, noiz eta horrelakoak gaztelaniz edo frantsesez lantzen zirenean.

Azkueri asko lagundu zion. Euskal kontzientzia oso garbia zuen eta ideia argiak. Eragile handia. Puntu bat geratzen zaigu: zer idatzi zuen euskaraz? Lacomberen honela ziotson 1903an: *Guk bertzek baino eskola gehiago dugunek eta euskarari atxikiak garenek, behar ginuke usu eskuaraz izkiriatu, erakusterat emaitako eskuara ez dela bazterrerat aurdikitzen ahal den mintzaira bat, piltzar baten pare.*

Kopuruari dagokionez, *behar ginuke* horretatik hor *doa* euskarazera tarte handi samarra egon zen -20 bat urte zituela ekin zion atzendua zuen euskara berreskuratu eta euskalkiak ikasteari-. 22 urteren buruan, Broussainek euskaraz idatzitako 34 gutun bildu ditu Xarritonek, 50 bat orri, hor nonbait. Argitara zituen euskal testuak berriz: hauteskundeetako adierazpenak, tokiko politikari buruzko artikululu polemikoak, *Almanakarako* artikululuak, *Eskualdunako* hilberriei

buruzko artikulua, eta gorago alpatu azken txostena euskaltzainei zuzendua kontaturik, beste berrogeita hamar bat orri, hor nonbait. Guztira 100 bat orri euskaraz argitaratuak: bizkaleraz, gipuzkeraz, nafar-lapurteraz, eta azkena lapurtera-gipuzkeraz edo. Kalitatea neurtzeko eta testu hauez gozatzeko eta baliatzeko, bilduma argitaratua behar genuke esku artean. Segur aski ez dugu Hiriar Urrutiren heineko idazlerik aurkituko, baina arrazoi bat baino gehiagogatik oso komenigarria litzazuke aukera hori izatea, ezta ala?

* * *

Broussain ez zen lider politikoa izan, baina bere burua abertzaletzat zuen, eta bere lagunek ere halakotzat zeukaten. Labur-zurrean ikus dezagun bere bilakaera, eta aldi berean, zeharka ea Azkuerenaz ere zer bait esateko moduan garen.

Gorago esan dugu euskaltzaletu hogei bat urterekin egin zela, bere burua frantsesetua oharitzean. Abertzaletze kontuan, besteak beste, bi eragin aipa litezke: Parisen lagun egin zituen ikaskide quebecarrena bata; hauek abertzaletasun kontserbadorea zuten, erlijio katolikoari lotua; eta bere lehengusu apaizak eskuratzen zizkion Sabino Aranaren idatziena, bestea. 1898ko urte giltzarrian, Espainia Kubagatik EEBBekiko gerran ari dela, nahigabetu egiten da jakiten duenean Donostian, Bilbon eta Iruñean manifestazioak egin direla Espainiako Gobernuaren alde, eta poztu egiten da mediku bizkaitar abertzale batek espainiarrei aurpegiatzen dienean gauza bertsua egin zutela 1876an Euskal Herriarekin. Gorabehera politiko hauen berri emanez ondu artikulua Igorri *Eskualduna* aldizkarira eta Pocholu arduradunak zentsuratu egin zion hirutik bi. Aldizkari eskulindarrak ez zuen euskal abertzaletasunaren arrastorik onartzen. Garai bertsuan jakiten duenean karlisten alderdia desager zitekeela Espainian: zein ederra iltzatekeen Hegoaldeko apaizak karlista izateari utzi eta separatista egingo balira, adierazten dio Azkueri gutunez. Urte berean diputatu izendatu zuten Arana, eta zoriontzeko telegrama igorri zion hazpandarrak. Gauza bera egin zuen 1902an Arana Larriagako espetxean sartu zutenean; eta, bestalde, gorago alpatu dugu Hondarribiako biltzarra atzeratu nahi zuela Arana kaleratu arte.

Aranaren idela politikoak ontzat zituen, eta bere egiten; orain, harremanetarako zorrotzegi irizten zion, eta Hendaiko nahiz Honda-

rribiako biltzarrak zirela medio izandako gutun-harremanetan ahalegindu bazen ere, ez zen berarekin ongi etorri.

Baina, politikari dagokionez, urte giltzarria Broussain-entzat 1905a izan zen. Aurreko urtean zinegotzi aukeratu zuten bere jaioterrian, eta urte horretan aurreko alkatea bat-batean hil, eta Hiriri Urruti idazle famatuak eta, bultzatu egin zuten alkatetzara aurkezteko: aurkeztu eta irabazi egin zuen. Baina, berehala, departamentuko kontseilu nagusirako Hazparneko kantonamenduko bozketak ziren egitekoak; eta hauetara ere aurkeztu zen, eta bere fede nazionalistaren hauteskunde-adierazpena hedatu zuen: *Mahiz Pabe'ko bilkura hortan politikarik egin behar ez den, nahiko duzie jakin menturaz zer nizan, churi ala gorri. Galde horri ihardetsiko dautziet: odolez eta bihotzez Eskualdun garbia niz. Eskualdun! Hitz horrek, laburra delarik, asko gauza erran nahi du. Erran nahi du gure endako edo arrazako jendeak Eskualherria itsutuki maite diela, ama bat bezala, ooren gainetik; gure arbasoen erlisionea ez diela ukatu nahi; gure oitura edo usaia zaarrer, guziz gure eskuara ederrari zinez atchikia dela; nahi diela zaharrer, buruzagier eta legeari errespetuia emana izan dakioten eta aita familiakoaren nagusitasuna azkar egon dadin; nahi diela oraino bakeak eta batasunak gutartean beti iraun dezaten. Horra zer den, ene arabera, egiatzko Eskualdun izaitea.*

Gero jarraitzen zuen gorabehera zehatzagoak, sozioekonomikoagoak alpatzen. Ikusten duzuen bezala, bi urte lehenago hila zen Aranaren ildoko adierazpena da: noiz eta 1905ean, xuri eskuindar eta gorri ezkerren ohiko banaketaz landa beste erreferentzia politiko bat azpimarratzen duena. Hazparneko kantonamenduko boto emal-leak gogatzeko balio ote zuen? Inondik ere arrakasta izan zuen; izan ere, bozketetara hiru hautagai aurkeztu ziren, eta Broussainek 888 boto lortu zituen emandako 2.025 botoetarik, bigarrenak 629 eta hirugarrenak 501. Bigarren itzullan postua lortzeko aukera handiak zituen, baina ez zen aurkeztu: garaipena esku-eskuan izan eta aurkeztu ez. Zergatik? Bere koinatu Guichennék -eskuineko alderdi bateko ordezkari gisa, lauzpabost aldiz lortu zuen diputatu kargua. Kasu honetan koinatuarengana ez ezik gotzaindegira ere jo zuen esanez, Broussainek atzera egiten ez bazuen, erretiratu egingo zela diputaziorako kanpainatik. Gotzaindegiak ontzat hartu zuen Guichennéren jokaera- hala eskaturik, ez zen aurkeztu bigarren itzullan. Amore eman zuen politikari eta erlijiosoen Jukutrien erasopean. Han-

dik bost urtera berriro aurkeztu zen, oraingoan koinatuaren joera kontserbadore berberean lerrotatuz, eta abertzale kutsuko adierazpenak baztertzuz; baina, ez zen hautetsi izatera iritsi.

1892tik aurrera, Vatikanokoak Frantziako Eliza Errepublikari atxikitzea onartu zuenetik, xuri eta gorrien arteko kalapita bortitzak gora-behera -esaterako, 1903an elizetan katixima eta predikuak eskualde hizkuntzetan egitea debekatu zuenean Gobernuak; edo, 1906an eliz ondasunak "ostu" zituenean; konparazione, Ipar Euskal Herriari dagokionez, Larresoroko seminario tipia hertsiz-, frantses nazionalismoak gora eta gora egiten du, eta 1905etik aurrera sentimendu hori areagotzen ahalegintzen dira agintariak Alemaniaren aurkako herrak eta beldurrak su emanik. Su honek Clémenceauren Frantzia jainkogabea bezala Péguyren Frantzia jainkotiarra biltzen ditu bere baitan, eta Broussain edo Constantin bezalako mediku bakar batzuen ahaleginek, euskal nazionalismoaren hazia ereiteko, porrot egiten dute. 1901etik 1905era arte salo batzuk egin bide zituzten *Eskualduna* joera separatistako aldizkari bihurtzeko, baina Manex Hiriart Urrutik hartu zuen zuzendaritza, eta honek euskarazko aldizkari frantsesa ondu zuen⁶. Beste herriko etxe askotan bezala, 1912an, Broussain buru duen herriko kontseiluak onartu egiten du herriko maisuak egindako galdea: karabina bat erosteko dirua, 10 urteko ikasleak treba daitezen tiroan, Alsazia eta Lorena berreskuratzeko ballagarri gerta beharrez.

Honekin ez dugu esan nahi goitik behera aldatu zituela bere printzipioak. Gerra handia bururatzean Hazparneko herriko kontseiluak beste askok bezala gudan hildakoei oroitarria eralki zien; baina, ez zuen bertan ezarri ohiko idazkuna: "*Morts pour la Patrie*" baizik ere "*à la mémoire de ses enfants morts pour le Droit et la Justice*".

(6) Hiriart Urruti euskal idazle handia izan da. Buruz eta bihotzez frantses. Broussainek jeltzale kutsuko hauteskunde adierazpena egin zuenean, subertsibotzat jo zuen. Azkue, 1911n, Iparraldeko euskal herrietan abestiak eta ipuinak eta biltzen ari zela, salatua izan zen frantsesen aurkako izateagatik. Hiriart Urrutik aprobetxatu zuen aukera errateko espainiarrak ez ezk euskaldunen artean ere anitz zirela frantsesen jeloskor. Broussain mindu egin zuen salaketa horrek, eta sostengua eskaini zion adiskide handia zuenari.

Azkuez ahaztu gara. Gogora nola kantonamenduko bozketen lehen itzullan boto gehien lortu Broussainek; eta hala ere, atzera egin zuen bigarren itzullan. Begira horretaz zer ziotson Azkuek: *Si su retirada ha sido por política, le admiro a V., no le conocía. Si ha obedecido a su noble carácter, le admiro también, aunque le conocía muy bien.*

Batzuetan txantxatan aritzen zitzaion lekeitiarra hazpandarrari: bandera frantsesa janzten zuelako egiten zuen bekatua garbitzeko, barrutik ikurrinaren koloreak erabili behar zituzkeela.

Ez al ziren bigunegiak politika aldetik Azkue eta Broussain? Etsai handiagoen aurrean amore eman beste aukerarik ez zuten izan? Kulturaren aldean, politikari garrantzi gutxiegi eman zioten? Blak horrela batzea ez dakit zenbateraino den zilegi. Honaino iritsi den irakurleak ez du gogoratu beharrik Broussainek gehiago hartu zuela parte politikan Azkuek baino, nahiz funtsean Hazparnera mugatu. EAJren gisako alderdia eratu zain ez zen egon politikan parte hartzeko, eta bere iritziek eta hurbilekoenek eraman zuten eskulin frantses moderatuarekin elkartzera.

Kirikiño/Saint-Pierre

Saint-Pierre milafrangarrari eta Kirikiño mañariarrari heldu baino lehen, aurrerago adierazitako hari bati tirako diogu: Euskaltzaindiaren sorrera eta euskara batzeko premiari. Gutunak irakurrita ikusten da Broussain pertsonala giltzarria zela: giltzarria zen Koldo Eleizalde jeltzaleak, esaterako, isilpekoak jakinarazten zizkiolako, eta aldi berean jeltzale ez ziren Kanpion, Urkixo eta Azkuerekin harreman bikaina zuelako. Eta guztien gaineratik, adiskidetasun edo atxikimendu politikoen gaineratik euskaldunen onerako euskara batu egin nahi zuen: euskaldunen nazio hizkuntza izango bazen, noraezeko zekusalako batzea.

Eleizaldek jakinarazten zion, isilpeko gutunaren bitartez, Azkuek bere iritzia inposatu nahi zuela ortografiari zegokionez, eta hori aberztzaleek ez zutela onartuko: *Azkue'k, nai-ta-ez, bere aburu guziak aurrera eramatea gura du: batez ere bere 5 ori. Euzko-abertzaleak ez dute inoiz ere 5 ori onetziko, ezta erabilliko. Beraz, gai aunetan Azkue'ren aburua aurrera eramango ba'litz, Elezaingo edo <Acade-*

mia>k bere men osoa galduko luke, abertzalenzako behintzat. Ora in, gauza bat da egi garbia: gaur, Bidaso'tik aunantzeko Euzkadizatian behintzat, ez dago euzkelzaletasunik abertzale-arteana baño, ez du iñork deusik egiten abertzaleak baño, ez dago iñon itxadopenik abertzaleengan du (sic) baiño. Beraz, Azkue'ri jarraitzearen, abertzaleak uzatzen ba'ditugu, ez degu gauza onurakorrik egingo. Ta abertzaleak ez dute Azkue maite⁷. Gogora Aranek Lecciones de Ortografía del Euskera Bizkaino argitaratu zuela 1896an, eta abertzaleentzat Maisuaren arauak pisu handia zutela. Zergatik egiten zizkion isileko altormenok bergararrak? Alderditik hurbilekotzat zuelako, edo behintzat Euskaltzaindia lehenaldi osoan tratatu zuen aranista-antiaranista lka-mikatik kanpokotzat.

Bestalde, Kanpionek Broussaini egindako gutunetik garbi ikusten da euskararen batasunaren premiaz zalantza handiak zituela nafarrak: alde-aldera makurtuago zegoen lau literatur euskalkiak indartzearen aldera, bosgarren literatur euskalkia sortze aldera baino. Garbi ikusten da biak elkartu zirenean Donostian, Broussain eta Kanpion, 1920ko udaberrian, euskararen batasunari buruzko txostena idazteko, Broussainek gogor egin beharko zuela garbi adierazteko txostenean bosgarren literatur euskalkia sortzea ezinbestekoa zela hizkuntzaren iraupenerako. Aldi berean, ongi konprenitzen da zergatik ez zuten gehiago zehaztu literatur euskalki berri hau sortzeko metodologia. Hala ziotson Azkuek Broussaini: *Nik goiztso deritzayot langue unifié ortaz gure lanak asteari. Bizkaiko bolchevique abertzale onen bildurrez obe dala uste det geroxeagorako uztea. Bainan nik igorriko dedan ordre du jour artan ezarri zenezake: Proposition de Mr. Broussain: unification de la langue...*

Iparraldeko euskaltzainak proposatu eta hautatzeko garaian, bere sostengua erabakigarria izan zen Lhande euskaltzain hautatzeko. Hona hemen zergatik zeritzon Lhanderi egoki, euskaltzain kargurako: *Je me félicite de plus en plus d'avoir insisté, pour vous faire élire membre souletin de l'Académie. Votre connaissance des milieux nationalistes, votre douceur de caractère et votre doigté (sans parler de votre compétence en basque souletin) pourront*

(7) Gutunok gorago alpatu dugun liburuan: Azkue eta Broussain-en arteko elkarridazketa, Euskaltzaindia, Iker 4, Bilbo, 1986.

nous aider grandement à éviter les conflits que pourraient susciter la véhémence d'un Azkue et l'intransigeance d'un Olabide.

Garbi dago bere iritziak itzal handia zuela, eta guztien gainetik Euskaltzaindia indartu eta euskara batu eta hitz berriez aberastu nahi zuela, neologismoak asmatzen egindako hutsak gorabehera.

Baina denak ez zeuden, inondik ere, akademia sortu berriari indar emateko. Broussainek lapurteraren ordezkari gisa euskaltzain izateko Jean Saint-Pierre apezpiku beharra proposatu zion Azkueri. Baina honek soilik urgazle izatea onetsi zuen, eta Bilboko *Euzkadi* egunkari jeltzalearen euskal ataletik Euskaltzaindiaren aurkako ziriak argitara zituen. Hona ale bat: *Eskuara dakitenetan, eskuara idazten dutenetan, ainitz baditugu zueri jarraikiko ez direnak sekula lotzen bazarete jakintsunen (!) araberako eskuara berri baten egiteari. Baitake elezaintze bat ona, ele-zabaltze bat ona. Orai arte, ez daukazue on ori* ("Euzkadi" 1919-10-31). Artikulu berean, orduan *Eskualduna* astekariaren zuzendaria zen Adema -Adema olerkari famatuaren iloba- apaizaren ukoaren berri ematen zuen, honek ez baitzuen onartu euskaltzain izatea. Honen aurreko artikuluan ("Euzkadi" 1919-10-20) garbi azaldu zuen akademiaren beharrik ez zekusala. Bere iduriko, *Euzkadi* eta *Eskualduna* indartzea eta bi aldeetako euskaldunen artean bi kazetok hedatzea aski zen. Azken adierazpenok Kirikiño-ri zuzentzen zizkion, horretan iritzi berekoak zirela jakiteak ematen zion fidantziatzat ballatuz. *Abarra*ekin arrakasta lortu zuen mañariarrak ere uko egin zion Euskaltzaindiak egindako gonbitari: urgazle izatekoari. Horretaraz gero, hor ditugu lapurtarra eta bizkaitarra ados, Euskaltzaindia sortu berriari mokoka. Beste puntu bat aipatzen zutena: Euskaltzaindian bazirela euskaraz mintzatzeko gauza ez zirenak, Olabide, Kanplon eta Urkixogatik.

Broussainek irizten zion gisa honetako eztabaldetan ez zuela sartu behar akademiak, hori baino gorago zegoela, eta ziriok gorabehera, erakunde publikoa zela kontuan harturik, aurrera egin behar zuela lana gogor eginez: *N'oublions pas que l'Académie Basque est une institution officielle, patronnée et subventionnée par les quatre Diputaciones, et vous savez quel est le prestige et quelle est la puissance de toute organisation officielle, dans tous les temps et dans tous les lieux. Dédaigneuse des critiques, notre corporation doit chercher surtout à ne pas se désagréger et à rester un bloc que rien ne pourra entamer. Si plus tard, comme je l'espère, les 4*

Diputaciones fondent des colléges et des écoles primaires où on enseignera officiellement, sera l'eskuara unifié, que nous sommes chargés de créer, avec son orthographe, son vocabulaire et sa syntaxe (Lhande-ri 1919-10-13).

Broussain, afera hauek gertatu eta hilabete batzuetara hil zen. Garbi ikusten da erakundeetan sinesten zuela, eta itxaropen handiak zituela. Bizi izan balitz, sufritu eginen zuen ikusirik zein geldiro zihoan euskararen batasunarena, eta zein euskal eskola gutxi zabaltzen zituzten Hegoaldeko diputazioek.

Euskaltzain hazpandarra hiltzean, artikulua nekrologikoa idatzi zuen Saint-Pierrek *Euzkadin*, eta bertan goraiapatzen zuen *Eskualduna* astekariaren buruzagietarik zelako, eta *Euzko-Ikaskuntzan* ere lehenetarik; baina, adierazgarriro, ez zuen hitz erdirik erraten Euskaltzaindia altxatzeko egin zuen lanaz.

Zergatik zeuden akademiaren aurka *Eskualdunan* eta *Euzkadin* euskaraz idazten ari zirenak? Argibide gehiagokorik gabe, neke zait Saint-Pierre eta Kirikiño-ren jarrera honen sorburuak zehatz haute-matea. Nonahiko idazleek ere, oro har, akademiei ohi dieten mesfidantza, areagotua, beharbada, euskararen akademiaren kasuan - hiru baziren gauza ez zirenak Euskaltzaindiaren bilera batean euskaraz mintzatzeko: Kanpion, Olabide eta Urkixo-? Saint-Pierreren kasuan bederen ezin da esan kontrolatzeko modurik ez denaren aurrean sentitu ohi den mesfidantza zela kausa; izan ere, euskaltzain izateko aukera eskaini zitzaion. Mesfidantza politikoak ote?

Beste galdera bat, aurrekoen ildotik: euskal abertzaletasunak elkartu zituen Saint-Pierre eta Kirikiño jeltzalea? Lehenik, esango nuke, Europako gerlan Kirikiño eta jeltzaleak alemanen kontra eta aliatuen alde agertu izanak. Bigarrenik, elkartasun etniko-kulturalak -politikoa ez nuke esango-; eta guztien gaineratik, euskaltzaletasunak eta fede katolikoak.

Kirikiñok albiste eta kronika dezente egin zituen *Euzkadin* Iparaldeko *gudari euskaldunenak*. Esate baterako, "Gudari euskaldunenak" izenekoan Saint-Pierrek *Eskualdunan* argitaratua biltzen zuen eta iruzkintzen. Milafrangar idazlearen gaia zen: Craonne hiria hartu zutela euskaldunek. Kirikiño-ren iruzkina: *Zelako errukia dautset gixajo areeil Zelako miña sortzen dau oldoztuteak eurena ez dan aberri baten aldez dabiltzala gudan! Baiña gauzak alantxe dira. Gure errukia*

ta gure miña gorabera, areek an dabilz guda gogorrean ludi guztia euren azpian sartu gura daben doixtar jagi ta arroekaz. Eta jakiten dogunean gure euskaldunen ostikopean dabiltzela doixtarrak lako gudari ospatsu ta bikaiñak, zelanbait poztu egiten gara. Eta ondiño gelago kentzen dausku gure miñaren zorrotza oldoztuteak gure euskaldun maiteak gudan badabilz ez dala bestegaitik, Doitxerri zapaltzailleak Belgika ta Serbia gaxoak kateapean ipiñi gura izan ditualako baiño. Beraz noren edo aren askatasunaren alde dabilz, ez dabilz iñor zapaltzen. Jaungoikoak lagundu beioe, eta gelenak etorriko al dira euren etxeetara gurendari, antziña-antziñetako aberri garbi au zutik irarautera⁸.

Euskaldunak etorri ziren etxera garaile, eta Kirikiñoren desiraren arabera, aberri garbia zutik iraunarazten ahalegintzea zegokien. Ez zuen, haatik, horixe uste zinez garaile atera zen Frantzia handiak. Georges Lacombe-k -Broussain-en oinordeko izango zen Euskaltzaindian-, agertu zuen Eskualzaleen Biltzarrak Donibane Gara-zin (1919-09-30), gerla ondoan egin zuen lehen bilkuran, eta Parisen departamendu edo eskualdeei botere zerbait uzteaz ari zirela: ez ote laitekeen eskatzen, eta menturaz ardiesten ahal, gure Euskal Herriarentzat ere, bere kide berezi baterat baztertzeko urratsa; baina brauki ihardetsi zion Mauleko suprefetak: Euskal Herri hedadura gutitako honek, bere ona eta hoberena lukeela, kanbiorik balitz ere, bera baino gehiagoko eta aberatsagoko eskualdeen batasunean egotea eta hartan egotea, Bordale lukeelarik hiri nausitzat, eta hego-mendebal alde hautako lazpabortz departamendu aberatsen batasuna. Suprefetak errandakoak bere egin zituzten han zirenek, eta buruzagiak Eskualzaleen Biltzarreko lehendakari Decrept jaunak: Solas hoik guziak onartu dira eta (Decrept) burulehenak erran du, jaun suprefetaren xede bereko laitekela.

Saint-Pierreri doaklonez, batetik eskuin frantsesaren eskutik al-dendu beharra, euskal ikuspegira lerratu beharra alpatzen zuela dirudi: Bertze asko tokitan ere gobernamentuaren eskua pisuegi zaiote; bainan guk badugu zuzen bat bertzek ez bezalakoa, odol berezi bat daukagulakotz gure zainetan. Frantziari gure gaztek odol hortarik burrustan emanik daude gudu toki lazgarrian: bainan lotgarriak tinka-

(8) Ikus: *Guda Nagusia 1914-1918*, Prest.: Xabier Perea, Labayru, Bilbo, 1989, 264-266 orr.

tuz gero-ta gehiago Frantzirekin, zeri gaude egun laburrak barne? Ez dugu beraz onartu behar gizon bat, non ez den gure gogo hortan sartu nahi, Eskual Herriari zor zailon zuzenari buruz. Zer heinetan xede hortara heltzen ahalko giren ez jakina gatik, uzkur dagozi asko gizon gutartean, urhats bat ezin egiterainokoan. Nahia bazegoen zerbait egiteko euskal ikuspegitik. Uzkur zeuden asko gizon alpatzen ditu. Inondik alpatzen ez duena alde bietako euskaldunen arteko batasun politikorako urratsa da.

Ildo honetan adierazgarria da Eleizalde Broussaini egindako gutuna: *Atsegin bizi az gendun Oñati'ko Aste nagosi aaztu-ezkorral Antxe agurtu genduzan zuen aldeko euzkeldun leyal batzuek: Dutournier (Sara'ko Endorea), Ybarnegarai kementsua, Vic yauna, Decrept eta ainitz euzkeldun on. Oroekaz anaitasun bizko-rreran izan giñan. Eurok ere (uste dodanez) gugandiko oroipen gozoa eroan eben. Gure poza aundiagoa izan zan, Aleman madarikatuak orduantxe azpira yausten asi ziralako (bai-dakikezu, noski, gu euzko-abertzaleok edo euzko-nazionalistak Alkartuben aldekoak beti izan garala). Izango dira ondiño zuek guztiok agurtu ta zuen eskuak estutzeko aldi garayaki (...) Gu, España'azpiko euzkotarrok, uste dodanez, azkatasun edo <independencia> -bidean gagoz. Gura geunke, Yainkoaren laguntzaz, España'ri ostikada bat emon, eta lau probintziok Estadu azkatu bat gure artean egin! Ez gabiltz ondo espānarrekaz; ez gara gure artean ondo konpontzen. Aek, aleman-zaleak; gu ostera, alkartubenak; eta guztia orrelaxe; aek <baltz> badiño, guk ostera, <zuri>; eta ez dago itunbenik eurokaz (1918-11-30).*

Euskaldun on izenpean alpatzen dituenetarik bi bederen: Decrept eta Ybarnegarai; ez ziren inola ere, euskal politikaren aldeko. Eta Eleizalde jeltzaleak ere ez zuen inolako asmorik alde bietakoak politikoki elkartzeko, aldatu dugun aipuak garbi adierazten duenez.

Balonako seminarioko irakasle zen Saint-Pierre euskal idazlea-rengana itzuliz, *Euzkadin* argitaraturiko beste artikulua batean zioen euskaldunek eta euskaltzaleek irabazi zutela Balona eta Mauleko bozetan: Ybarnegarai, Guichennék -gorago alpatu dugun Broussain-nen koinatua, eskuineko alderdi frantses batekoa- eta Choribit-ek (1920-1-7) garaitu zutela ezkerreko alderdien aurka, hots, etsaien aurka.

Labur-zurrean, Ipar eta Hegoko euskaldunen arteko batasun

politikorako inolako urrats, egitasmo, proiekturik ez zen Europako gerla handia bururatu berritan. Euskararen aldeko aldarrikapenak, eta etnia bat, familia bateko haurrideak izatearena ere bai. Baina harreman politikoak gauzatzekorik ez, ez Iparraldekoen artean, ez eta Hegoaldekoen artean ere. Iparraldeko euskaltzaleak eskulin frantsesari estekatuak, eta Hegoaldekoak autonomiaren bila, eskulnetik hurbilago baina eskulin espainoletik bereizirik.

Euskarari dagokionez, erran behar da desberdintasunik bazela Saint-Pierre eta Kirikiñoren artean. Hark aipatzen zuen familian eta Elizan, euskaraz mintzatu behar zela euskal familia eta euskal herrietan, nahiz kanpotik jinikako zenbaitek ulertu ez. Eskolan ongi zeritzon frantsesaren nagusitasunari. Diglosia funtzionalaren aldeko. Kirikiñok, aldiz, zergatik ez eskolan ere euskaraz, zioen.

Saint-Pierrek urtebete pasatxo idatzitako *Euzkadin* 1920ko abuztura arte. Hurrengo urtean *Gure Herria* aldizkariaren sortzailleetarik izan zen. 1922tik aurrera apezpikutegegiko idazkari, eta 1930ean apezpiku-lagun Igorria izan zen Afrikako Kartagora. Bere nagusiarekin haserretu eta 1937an Euskal Herrira zen itzuli, eta handik harat lagundu zien euskal aldizkariari eta euskaldunen aldeko erakundee-tan bazkide izan zen. 1949ko iraillean Lafitte, Lafon eta Dassance-rekin batean euskaltzain izendatua izan zen, oraingoan inolako kontrako jarrerarik gabe.

Lafitte/Aitzol/Irigarai/Krutwig//Labaien/Mitxelena/Orixe/Villasante/Zaitegi...

Saint Pierre gerratik itzulita Baionako seminarioan sartu zenean berriro, han zen Piarres Lafitte ikasketak egiten. Saint Pierrek *Euzkadirako* Lapurdiko kronikak idazten zituen garal bertsuan, Lafitte lehenbiziko artikulua argitaratzen ari zen frantsesez. Aita-amak euskaldunak izanagatik -zazpi urte zituela gelditu zen umezurtz-, izeba biarnesak zuen hazi, eta seminarioan sartzean haurtzaroko euskara atzendurik zuen, eta ez zuen inolako asmorik ageri euskalgintzan aritzeko; baina, apezpiku beharrak bildu zuen esku trebez: guraso biak euskaldunak izan, eta euskara jakin ez?! Lafittek euskal gramatika bat eta hiztegia galdetu zizkion, eta Saint Pierrek Arbelbide idazlearen *Erlisione*a eskuratu zion. Maisuaren metodoa eraginkor gertatu zen: hizkuntzaz eta halaber euskal literaturaz jabetzen hasi zen Lafitte ikaslea, eta hil arte jarraiki zitzaion euskalgintzari.

Hala ziotson Krutwigek: Zure laguntza valore handikoa izanen zaiku, hemengo euskararen biziaren iraun arazteko, nehork ere zuk baino gehiago ekhiten baitu (sic), nehork zuk baino sukhar handiagoa ezpaitu, nehork zuk baino beharr den konseilu eman baitzezagegu (1961-1-16). Gutun berean adierazten zion: *Ba dakit lehenago euskararen alde ekhiteko probleman zure aburua eta nirea differentak (sic) zirela... halarik ere demporaren iragaiteaz, beharr bada, gure differentzak guttitu dira... eta baldin orain ere berdin ezpa ditez, gauza batetan bethi akort egon gara, euskara iraun arazi beharr genuelako baieztean. Dena dela, Laburdin euskararen alde ekhin nahi izaitean nola zure kolaborazioaren gabe, euskararen alde hemengo lurretan egiten duzun horren laguntzarik gabe?*

Begira Zaitegik ere nolako laudorioak eskaintzen dizkion : *Igorri didazun liburuxka ernagarriaren aldera eskerrik asko egiten dizut biotz-biotzez. Eztugu zu bezalakorik izan Euskalerrri txipia Euskalerrri andi agerterazten: alde zure ikuspegi zabala, sakona ta iakintsua zoragarri gertatzen zait: lurrez xume izan arren, gizonez kemen aundiko bilakatu baita (...) Dana dala, euskal gahietan zu bezalako buru-iantzirik ba ote da inongo bazterretan?(1969-05-28).*

Laudorio hauek berak aski dira ohartzeko zer-nolako munta, pisua, itzala eta karisma zuen Lafittek Iparraldean. Esan liteke Aitzol Hegoaldean izan zenaren pareko izan zela Ustaritzeko seminarioko irakaslea Iparraldean; eta zorigaitzez, Aitzol adinaren lorean faxistek eraila izan bazen, Lafittek, aldiz, laurogeita lau urte emankor ekarri zituen. Oso da neke, Lafitteren hirurogel urte inguruko lantegi zabala bizpahiru orritan ongi laburtzea. Asko idatzi zuen euskaraz eta frantsesez aldizkari askotan. Gutunak ere bai. Artikulu asko barreiatuak dautza, liburuetan bildu gabe: bere jaiotzaren mendeurrena dugun honetan zer abagunea hutsunea betetzen hasteko!

* * *

Ipar-Hegoko idazleen harremanen haritik, 1928an izendatu zuen Azkuek euskaltzain urgazle. Ordurako *Eskualdunan* eta *Gure Herrian* idazten zuen, eta Ustaritzeko seminarioan irakasle zen. Urgazle izateak euskararen aldeko zenbait lan eginarazten dizkio eta harremanetan jartzen du, besteak beste, Espainiako gerran Frankoren aldekoek erailgo zituzten Martin Lekuona eta Jose Markiegi apaizekin. Urgazletzaz gain, *Euskaltzaleak* bazkunak -euskaltzaleak eta jainkoza-leak elkartzen zituen elkarte, hots, karlistak eta nazionalistak; ezker-tiarrak, ez- batzordekide aukeratu zuen, bertako idazkari Aitzolek

1934an jakinarazi zion bezala. Kargu honek ere Donostiara ekarrazten du, eta esaterako 1936an hitzaldia egiten du Donostiako San Telmoko aretoan Zuberoako pastoraletz, III. Antzerti Egunaren kariaz.

Zer-nolako harremana izan zuten Aitzolek eta Lafittek? Hau ulertzeko, lehenbizi, zabalago hartu behar da gaia: Ipar eta hegoko euskaltzaleen arteko harremanen baitan kokatu behar da. Hala zioen Aitzolek Donostiako *El Día* astekarian⁹: *En verdad es cosa bien chocante que nuestros hermanos de las regiones de Laburdi, Benabarra y Zuberoa no se hayan adherido aún ni siquiera a la Federación regionalista. No es nuestro propósito estudiar las causas de esta postración política. Solamente nos contentamos con poner de relieve unos síntomas significativos que nos anuncian que, aunque lentamente, empieza a despertar la conciencia racial de nuestros hermanos de las regiones norteñas de Euzkalerria (1932-1-3)*. Hiri berean idatzitako artikuluan oso ongi adierazten du Ipar eta Hegoko euskaltzaleek elkarrengana biltzean sumatutako zirrara bitxia, gogoe-ta gazigozoak, samin eta pozezkoak: *Hénos en Ustaritz. Apenas hemos invertido hora y media en el recorrido, desde nuestra salida de Donostia. Nos aguardan a los euskaltzales gipuzkoanos los euskaltzales laburtinos. Blazzy, Oxobi, Dassance, etcétera, los depositarios del espíritu renacentista de los vascos norteños, nos reciben con el más legítimo cariño de hermanos. Siempre que en Laburdi, Suberoa o Benabarra estrechamos la mano de este denodado grupo de patriotas, sentimos una emoción extraña. Una lacerante impresión que despierta en nosotros un torrente de reflexiones. Reflexiones de dolor y de alegría que, generalmente acaban por sobrecogernos dándonos aire de encogimiento y timidez. (1932-1-20)*.

Urte hartan bertan sortu zuen Lafittek "Euskalherrizaleak" elkar-tea, eta hamabost puntuko manifestua¹⁰. Manifestuaren buruan honako aldarrikapena egiten zuen: "Jainkoa eta Lege zaharra!" Hitz

(9) Ikus: Aitzol. *Idazlan guztiak*, 5. eta 6. liburukiak. Erein. Donostia. 1987.

(10) Manifestua osorik irakurtzeko ikus: Itzaina, Mixel: *Mixel Labéguerie*, Elkar, Donostia, 1999, 16-19 orr. Baita ere: Arbelbide, Xipri: *Enbata*, Kutxa, Donostia, 1996, 45-53 orr. Eta: Hernandez Mata, Amelia: "Piarres Lafitte Aintzina" in *Oihenart* 15, 31-60 orr.

hoitan bildurik daude Eskualerrizaleen chedeak. Euskararen ofizialtasuna galdetzen zuen: *Eskuara frantsesa bezain ederra zaiku eta onhartarazi nahi ginuke bai eskoletan bai auzitegietan*. Halaber, zentralismoa zuen gaitzesten, eta erregionalismoa, departamendu artifizialen aurka eskualde naturalen aldeko mezua hedatzen zuen: *Eskualdunek ez dute onesten ahal Frantziako eskualdeen artean koropilatu duten lokharri hertsia eta galgarria; herri-aldeak berechago utziz elgarretarik, on gehiago dukete denek*. Ildo berean, Frantziako beste herrizaleekin batean aritzeko nahia agertzen zuten: *Eskualerrizaleak ez dira baxharrik lotuko beren lanari. Flandre, Bretania, Auvergne, Provence eta Alsaziako herrizale lagun batzuekin batean ariko dira eskuz-esku*.

Aitzolen Iritzia Eskualerrizaleen manifestuaz: *El partido que pretenden organizar no es regionalista, aunque en su base 13 declaran que guardarán estrecha relación con las Asociaciones federativas de Flandes, Alsacia, Bretaña, Aubernia y Provenza. Mi, por lo visto, nuestros buenos amigos han creído conveniente como táctica inicial hacer una declaración franca de nacionalismo, aunque en todo el escrito reluce el sentimiento puro y exclusivo del patriotismo vasco. Nosotros, que los conocemos a fondo, respetamos su iniciación táctica, convencidos de que ella será, por el momento, la más beneficiosa para Euskadi continental (1933-1-13)*.

Iratzeder euskaltzainak duela gutxi Egunkariari egindako adierazpenetan (2001-5-5), Aitzolez honakoak erran ditu: *Aitzol ezagutu dut Euskalzaileen Biltzarra Atharratzen 1936an izan zelarik. Han, mintzaldi zoragarri bat egin zuen. Orduan ezagutu nuen Espainiako gerla piztu zenean behar izan zuen ihes egin. Eta norat ihes egin? Belokera etorri zen. Hemen ikusi dut Aitzol (...) Hari esker ohartu naiz apez kartsu batek izaten ahal zuela Euskal Herriaren amodio kartsu bat; Aitzol bezalako apez kartsuek bi amodio bihotzean ukaiten ahal zituztela (...) Donibane Lohizunen, gazte-gazte nintzelarik, asko gipuzkoar eta bizkaitar bazen, Espainiatik bortxaz ihesi etorriak. Horiek euskal sua piztu zuten, Lapurdi eta Baxenabarreko euskal sua. Haien artean Monzon, Eizagirre, eta Aitzol badaude. Hemengo jendeek ahazten zuten Euskal Herria, hoztuak ziren; han ez ordea*.

Aitzolek errespetatzen zuen eskualerrizaleen taktika, eta gainera zeritzon jokaera huraxe zela egokiena momentu hartan Ipar Euskal Herriarentzat. Zer zeritzon Aitzolek Ibarnegarairi, eskuin frantses-

frantsesaren ikurrari? Aitzol Ibarnegaralz mintzo: *Después de dar la sensación de su profundo vasquismo, declara que por ninguna parte advierte que ser vasco impida el ser buen francés. Antes al contrario, con frase vasca bien tallada, declaró: "Eskualdun ona bethi prantses on!" (...) Ibarnegarai levanta una bandera que no juzgó hasta ahora necesario enarbolar porque nadie le contradecía. Hoy centenares de jóvenes, que presto serán millares, levantan enhiesta otra, cuyo lema es: "Eskualdun ona bethi eskualdun uts" ¿Quién vencerá? Se hacía esperar la actitud de Ibarnegarai. Nos la temíamos (1934-10-2).*

Baina Lafitte ez zen Aitzol: *A ceux qui ont peur d'un Etat Basque indépendant, nous disons: il nous serait impossible de former une nation euskarienne capable de tenir sa place dans le monde comme la Suisse ou la Belgique (...) Nous l'avons déjà dit, Basques de France et Basques d'Espagne, nous sommes un seul peuple et comme tels nous demandons des rapports spéciaux entre les deux versants, mais nous ne cherchons pas l'établissement d'un état Basque qui ne pourrait subsister dans les conditions actuelles et occasionnerait peut-être la mort de notre peuple ("Mise au point" in Aitzina 7, 1935-IV. 2 or. edo Xipri Arbelbideren Enbatan 47 or, eta ond.).*

Hegoaldean gerra hasi zenean, Lafittek oso garbi ezarri zuen muga: *"Politikaz den bezanbatean, gauden nor gure alde, antola ditela ahal duten bezala Espainiarekin; gu Frantziarekin antolatuko gira. Gero, eskualdun mintzai, teatro eta ohidureri buruz, ez dugu nahi zazpi eskualdeak berech diten elgarretarik, eta egia da, deus heraberik gabe agertu girela bai nazionalisten bai tradizionalisten bilkuretan. Bainan ez dugu haien politikari den gutieneko zorrik. Frantziako regionalistekin dugu guk egitekoa, erlisionearen bahean zetabetzen ditugularik heien irin guziak"* ("Mugaz bertzaldeko berri" *Aintzina*, 1936ko uztaila).

Alde bietan zituen adiskideak: Nafarroako erreketeen aldean, eta halaber jeltzale gudarienean. Alde bietako iritziak jasotzen salatzen zen *Aintzinako* orrietan. Eta zalantzatan zebilen. Biek zutela arrazoi uste zuen. Eskuineko diktadura bezain txarra zatekeela ezker komunismoa. Aitzol "zuri"ek erail zutela jakin zuen. Gernikaren suntsiketaren berri ere bazuen, eta salatu zuen. Ematen du zer horiek jeltzaleen aldera makurraraz zezaketela. Baina, ondoko lerro-

ok irakurrita, gehiago dirudi Gaztela edo Espainiaren alde borrokan ziharduten erreketen nafarren miresle: *c'est, je pense, la Navarre, qui a lutté contre la Guipuzcoa et la Biscaye, justement au nom de l'unité espagnole. On a chanté, à droite, l'ardent patriotisme, la foi superbe des requetes. Personne ne suppose que ces carlistes aient l'intention de démolir l'Espagne. Tout le monde admire leur héroïque fidélité à la Castilla, dans les circonstances actuelles* (J. Duhalde: "L'Exemple de la Navarre", *Aintzina*, 1937ko iraila).

Lafitterentzat nafar foruzaleen erregionalismoa bidezkoa zen, Espainiako nazioaren batasunari oztoporik jarri gabe. Erreketeek Espainiako nahi zutena desiratzen zuen berak Frantziarako: eskualde naturaletan oinarrituriko Frantzia, ez departamendu geometriko artifizialetan zatikatua. Hori guztia, berak zioenez, erlisionearen bahean zetabetuz Irin politiko guztiak.

Piarres Larzabal antzerki-idazle handiak, gisa honetan azaltzen digu gerratik ihesi Iparralderatu zirenek sortu zuten Inpresio txarra: *Bertzalde, ez da aiantzi behar, mugaz eta jenden arteko hartuemanen, Ipar Eskual Herria, askoz josiago zela Naparroari, bertze iru probintzietan baino. Azkenekotz, ogoi-ta-amaseiko gerlan Hendaiaiko muga trebesatu zuten lehen iheslariak, Lapurtareri inpresio arras hitsa egin zieten. Gehienak ziren <gorritarik>. Gutik zuten eskuara mintzatzen. Ukailuak altxatuz zituzten jendeak agurtzen. Sotana bat ikusi orduko, hari jestuz, tiroka ziren lotzen. Mihiz eta moldez, arruntak eta ausartak ziren askotan agertzen. Heien jokabidea kaltegarria izan zen euskotar-alderdiarentzat. Ondotik etorri ziren euskotar zintzoek ainitz pekatu zuten lehen iheslari horien gatik. Ahatik emeki, ipar-eskualdunek hobeki ezagutu zituzten euskotarrak eta haukien gorabeherak. Euskotar ainitz, batzu denbora gutirako, bertzeak luzarako, kokatu ziren ipar-alderdian eta bereziki Lapurdin. Horietan esker, asko sailetan, eskualdunak odol berri bat bildu zuten*¹¹

Hegoaldeko haur iheslarietako sostengua eta laguntza eskuzabala bezain oparoa eskaini zien Lafittek. Ez arrazoi ideologikoengatik. Ideologiaren gainetik zegoen errukia eta elkartasun gizabidetsua.

Aurrekoa gogoan, errazago konprenitzen dira Ibarnegaraien al-

(11) "Eskualdunaren aldaketak Ipar Euskal Herrian" In *Jakin* sorta 1, (1969), 41-46 orr.

deko kanpaina; edo 1936an gerran zirela, nafar erreketek eta gipuzkoar nazionalisten artean hitzarmena egiteko Donostian egindako ahaleginak. Edo 1941-42an Petainengan jarri zituen esperantzak eta egin zituen ahaleginak Frantziaren eskualdekatzeari buruz.

Beste hainbat puntu ez al daude argitasun faltan? Egun Iparraldean abertzaleak diren hainbatek Lafitte abertzaletzat jo dute, abertzale kristau-demokratatzat. *Enbatar* lagundu omen zion. Mixel Labégueriek *Enbatatik* urrundu eta beste ildo bat hartu zuenean, Lafittek gaitzetsi egin omen zuen bere *semebitxi* politikoa demokrata-kristauak izandako jokabidea. Larzabali honako gutuna egin zion Lafittek, hark eskuratu zion *Nere mendixkatik* liburua irakurri ondoan: *Alemanen denboran, zenbait lagunek hil baitute miliziano bat edo beste, nik ez dut behinere onhartu gisa hortako basa justizia. Ez da erraiteko baizik, abertzale izanagatik, zu eta ni ez girela denetan aburu berekoak. Halarikan ere, bihotz-bihotzetik, zure adiskide zaharra nago, Jainkoa baita*¹². *Larzabalen ihardespenean ere guztiz jakingarria da: Lerro haukien erakaspenak, neretzat, biga dira: 1.-ik, Bakotxa moldatzen duela, norberak ereman duen biziak. 2.-ik, Behar gaituela aburu desberdinengatik Kristau maitasunak elkartu.*(idem).

Merezi luke Lafitteren abertzaletasun kristau-demokrata gehiago argitzea, geldiroago eta sakonago aztertuz gai horrekikoak.

Lehenago ere adierazi dugu, baina berriro erratea ez da alfer lana: 1905ean Broussalnek bere fede nazionalista jeltzalearen aitormena egin, eta boz gehien biltzea erdietsi bazuen Hazparnen; lehen mundu gerraren ondotik, gerrate artean, eta bigarren mundu gerra ostean ere, Ipar eta Hegoko euskaltzaleen arteko harremanak politikoki haustura gotorraren paradigma dira: politika paraleloak dira, Iparrekoa eta Hegokoa, alde-aldera elkarren uztarketarik gabekoak. 1960an *Enbata* sortzen den arte.

* * *

Lafittek Lhanderi bere hiztegia egiten asko lagundu zion nonbait. Hirutik bi berak eginga bide da. Gero, 1944an *Grammaire Basque* mardula argitara zuen. Hitzaurrean hala dio: *Jadis on définissait la grammaire < l'art de parler et d'écrire correctement > (...)* *Des sa-*

(12) Ikus: *Piarres Larzabalen idazlanak*, VII, Elkar, Donostia, 1998, 182 or.

vants plus modernes ont une autre conception de la grammaire. A les entendre, elle est la <science du langage>; son rôle n'est pas de dire comment il faut parler, mais comment on parle: elle collectionne indistinctement tous les faits (formes ou expressions) et tâche de les expliquer par l'histoire, la géographie, la logique, l'analogie, la sémantique, (...)

Nola hitz egin behar den baino nola hitz egiten den azaldu behar du gramatikak Lafitteren ustez. Garbi zeukan: *Peu de théorie, beaucoup de pratique*, telle est sa devise, et, en la faisant nôtre, nous ne croyons pas trahir mais sauver la science (...) aimer les Basques, c'est chercher à donner conscience à ceux qui le parlent des principales richesses qu'il contient et dont ils ne songent pas assez à faire usage pour mieux se comprendre et se faire comprendre. Baina euskara ez zegoen batuta, eta bere asmoa Iparraldekoa batzea zen; izan ere, Irizten zion azkarregi ibiltzea zela, Iparraldea-arentzat bederen, literatur euskararako oinarri gisa gipuzkera hartzea. Eta horretarako: *L'Idéal, dans les arrondissements de Bayonne et de Mauleón, exception faite de la Soule, c, est d'avoir une morphologie d'allure labourdine et non contracte, des constructions claires, concises (...)* eta gainera azken hirurogel bat urtetan horixe egin zutela zioen *Eskualdunan* eta *Gure Herria* idazle berriek: Abbadie, Barbier, Etchepare, Apestéguy, eta abar: *dans le cadre d'une morphologie à peu près labourdine, introduit de nombreux éléments navarrais et même des vestiges de souletin*; eta hortaz, sortua zela literatur hizkuntza berria: *révèle-t-elle la naissance d'une langue littéraire commune à presque tout le Pays basque continental et que l'on pourrait appeler <néo-labourdine>, ou plus précisément <navarro-labourdine>.*

Nafar-lapurtera aztertu, eta horretan idatzl zuen eta hori sustatu *Herria* eta *Gure Herria* aldizkarien orrietarik. Bide praktikoaen, bila-kaera pausatuaren aldekoa agertzen zaigu Lafitte. Lafitteren alboan Etienne Salaberrri ageri zaigu. Honek astero astero bi zutabe idazten zituen *Herria* bata euskaraz eta bestea frantsesez, 1944an hasi eta hogeita hamar bat urtez: zioen, euskararen indarra hain zuzen zeto-rrela herrikola eta zehatza izatetik. Eta hori, eragozpena ez balna abantaila zela. Eta Villasantek eta Krutwigek proposatzen zutena, harrobi greko-latindarra ustiatzearena euskara hizkuntza landua bi-hurtzeko arriskugarria izan zitekeela; izan ere: *Notre basque actuel*

est parfaitement équipé pour une culture populaire valable. Il est d'autres cultures (scientifique, bourgeoise, aristocratique, etc.) où notre basque ne se sent pas à l'aise. Peut-on créer un basque correspondant à ces mentalités-là sans tuer celui qui existe? C'est la question. Tradizio idatzlaren jarraipen gehiago Iparraldean Hegoaldean baino. Alor berriak urratzeko ausardia gutxiago ere bai. Hori ere esan beharra dago: Jakinen aurrekoa ez da Herria edo Gure Herria, Euzko Gogoa balzik, hauen neologismo eta hizkuntza bortxatze soberaniazkoak gorabehera; hau guztia, Lafitte eta Salaberriren lanaren balloari eta merituari ezer kendu gabe; aitzitik: gorai patuz. Zenbat testu politiko idatzi dituen Salaberrik Herrian ezezagunak zaizkigunak liburu eskuragarrietan bilduak ez daudelako. Berdin politikaz landakoak. Eta zenbat artikulu Lafitterenak barreiatuak, eta ezagutzen ez ditugula.

Ezagutzen ditugunak Patri Urkizuk *Euskal literaturaz* liburuan bilduak¹³. Honen hitzaurrean dugu jaso Orixerekin izan zuen lka-miketarik bat. *Grammaire Basque* argitara zuenean Orixek liburuaren iruzkina egin zuen; eta, besteak beste, esaten zion "itsasoan dugu igeri egin beharra, eta gaizki ari danari erraitea merke da". Eta ziri horri erantzunez Lafittek: *Eskualdunean zazpi urtez izkiriatu dut aste guzlez; Gure herrian hamar urtez segurik athertu gabe; Almenaketan, urthe oroz hogei urthe huntan, hirurez salbu. Herrian, badakikazu, pochi bat bederen ari nizela. Liburu zenbait ere argitaratu ditut eskuaraz; eneetarik hamar bat; bertzenetarik zortzi, nihauk eginikako aintzin-solas batzuekin. Horregatik esan dugu gorago zenbat artikulu idatzi zuen Lafittek, eta zein gutxi ezagutzen ditugun!*

Lafitteren joera gehiago zen herri literaturara: *Iduri zait gure literaturak ba duela herritartzearen beharra. Jauts bedi ixtant bat ilargi hedoietarik lurrerat, baserrietarat, karrika edo kaletarat, gero emeki-emeki, goratuko digu berriz ere, herriaren kultura aberats arau. Ez zuten gogobetetzen ez Krutwigen esanek, ez eta Zaitegik eta Euzko Gogoakoek esaten zituztenek ere, goi mailako klaseak ekarri behar zirela euskarara; bestela, herriak burgesiarri jarraitzen dionez, euskara baztertu egingo zuela eta.*

Baina atal honen hasieran jaso dugun bezala, bai Krutwigek eta

(13) Klasikoak 35, Erein, Donostia, 1990.

bai Zaltegik oso kontuan zuten Lafitte, eta laudorioak ere eskaintzen zizkioten ausarki. Zaltegiren *Platon'eneko atarian* liburu jakingarriari lapurtarrak egin zion aitzin-solasa, gisa horretako liburu filosofiko jasoari erara zihoakion hitzaurre bikaina paratuz; bidenabar, testu zailen euskal itsasoan igeri egiten trebe zela frogatuz. Beste banaka batzuk ere Irakurri dizkiot luzeak eta jasoak; baina, egia da, artikulu laburretara zuela isuria. Hauetan, hitzak ongi pisatuz, ez dio ukorik egiten iruzkintzen ari den testuaz iritzia emateko lan nekezari. Aldi berean, oso ongi daki helarazten euskal literaturaren aldera sentitzen zuen onginahia.

Oso ongi Aingeru Irigaral nafarrarekin etorri zen. Eta honi aitortu zion konfiantzan: *Bilbotar batzueri iduri zaiote zireztela gu erdi-arrotzentzat dena agur, eta hurbilekoentzat mutur! Ez dut, egia erran, batere sinesten halako alderdikariak zireztela: halere kasu egin behar ginuke denek, ez ote ditugun aisegi baztertzen garbizale batzu, ez direlakoan gure eskuara herritarraren alde. Zuhaurek diotzun bezala: Eskualzaindiak gora atxiki behar du bere burua. Bilbotar anaia horiek ezinago minberak dira eta idurikorak* (argitaragabea eta datagabea. 1963-64an edo idatzia). Zehatz ez dakigu zertaz ari den; baina, bere joerak hobeki ikusteko ballagarri zaigu.

Villasante eta Labalenekin harreman ugaria eta ona izan zuen. Bizkaitarrarekiko harremanak hizkuntzalaritzan -batua finkatzeko orduan garrantzi itzela izan dute biek-, eta literatura erlijiosoan zuen oinarria; gipuzkoarrarekikoan, batez ere biek zuten antzerkizaletasunean.

Bi hitzetan, ugari eta ongi idatzi zuen euskaraz: antzerkiak, literaturaz, filosofiaz... Herri literaturaren eta herri euskararen alde agertu zen. Eragile handienetarik Iparraldean. Hegoaldeko askorekin harreman usua eta ona, salbuespenak alde bat. Eta hil arte jarraitua. Udako Euskal Unibertsitatea Iruñeako Larraona ikastetxera aldatu zenean, han ikusten genuen Lafitte xahartua, 75 urtetik gora izanagatik erretreta hartu gabe, euskalgintzan ari eta ari.

Larzabal/Monzon

Elissalde Azkaingo euskaltzalina hil zenean haren ordean Larzabal izendatu zuten; eta, ohikoa denez, euskaltzaindian sartzeko mintzal-

dia egin zuen honek. Bertan agertu zuen Lafitte izan zuela aitabitxi euskararen alorrean. Ustartitzeko seminariora joan zenean lasten ohartu zen: *Lafitte jauna ez zela eskualtzale pinpillin bat, ez bare bat, are gutiago aingira bat. Zonbaitek eskuara eta eskualdungoa zerbitzatzen dituzte hautsi-mautsika, inguru-minguruka, arrisku-artzeko beldurka...Horien moldea "zuhurtzia" omen da. Lafitte jaunak eskas zuen gisa hortako zuhurtzia...Denboraz, Caton zaharrak beti solas berak baitzabiltzkan, "Delenda est Carthago. Behar da errautsi Kartago". Lafitte jaunak ere beti lelo bera ibili du eta dabilka: "Behar da salbatu Eskual-Herria" Gure jaun hau ez balitz apez egin, izanen zen arotz, beti ingudiari joka...Horra nolakoa dudan nik aitatxi¹⁴.*

Euskaltzaindian sartzeko mintzaldiari, aitabitxiaren ihardespena dagokio. Zer zioen bada aitabitxi Lafittek semebitxi Larzabalez: Behar banu erran, zoin zaitan zure dohain nagusia, aipa nezake indarra. Indar hori manatzen duzuno, denak ongi doazkitzu; eskuetarik eskapatzen bazaitzu, ai orduan hanbat gaixto, mugak eta neurriak kraskatzeko lanjerrean dira. Beharrik azken kasu hau, biziki bakan gertatzen zaitzu, eta maizenik zure goresteko atsegin baizik ez zaiku gelditzen, zure komedia ospatsuetarik lekora. Hitz batez, eta huntan bururatzen dut: teatro-idazle handia zira, bertze asko dohainekin.

Bukaerako goresmenak baino lehen Itzalxkak nabarmenduak zizkion Lafitte kritikariak: *Nago, bizkitartean, ez direnetz agerlegi hanhemenka zure xede onak, bereziki predikuaren eite duten zonbait ateralditan: "Mugari tiro" delakoak bazuen itzalxka hori. Eta ez ote daukuzu Etxahun puska bat edertu zure "moralari" indar gehixago eman beharrez? Badakit antzerki-egileek gaien aldatzeko dretxo edo eskubidea badutela, bainan ez da erraiteko baizik (158 or.); eta itzalxkak nabarmentzeari jarraiki: Entzun izan dut behin, hain urrun deramazula fantesia komedia batzuetan, nun ez baitzaiote gelditzen gehiago kanore izpirik. Aipatzen zauztaten Mugari tiro-n ezarri duzun saskipeko guarda eta Paper-mendeko paper-jatea. Nik ez dautzut hortako ere erasia soberarik eginen. Egiaren muga hertsietan egonez, irria iaster agor litake. Gauza batzuez irri egiteko hobe dugu ohartzea alegiazkoak direla (...) Mugari tiro eta Paper mende ez bazinitu ezin sinetsizko xehetasunez hanpatu, uste dut bazterretan*

(14) *Piarres Larzabalen idazlanak*, VI, P. Xarritonek paratua, Elkar, Donostia, 1996, 144-145 orr.

ez zituztela aise jasanen, eta beharbada egun, Azkainen izaiteko plazan, nunbait preso zintezkela, ez bailuke guretzat berdin balio, ez eta zuretzat ere... (159 or.).

Lafitte bera ere teatrogile izan zen, eta ikusten da ongi ezagutzen zuela Larzabalen antzerkia. Monzon ere, beste gauza batzuen artean, komedia-egile izan zen, eta Larzabalek gorago aldatu dugun alpuan adierazi bezala, Iparraldeko euskaldungoari odol berria ekarri zionetarik bat, eta ez kaxkarrena inondik ere. Zein hegoaldegar laketu da, bertako egin Iparraldean, Monzon bergararren heinean? Donibane Lohizune Bergara bezainbat barneratu zuen Monzonek, bi herriez idatzi dituen artikulu gogoangarriek argiro salatzen dutenez. Bertagotik beha diezalogun Larzabal eta Monzonen antzerkigintzari, generoari arte den heinean egin zioten ekarpenari baino gehiago antzerkigintzari ezarri zizkioten helburuez den bezainbatean, eta lortu zuten emaitzari.

Larzabal oso golz hasi zen antzerkigintzan. Berak kontaktzen duenez, Parisen (1933-34) soldaduek antolatutako antzezle talde batean, eta ondotik zuzendari lanetan. Labiche eta Scribe-ren obrak ematen zituzten, denak frantsesez eta irrigarriak. Gero Baionako seminarioan, apaizgaien artean zuten antzezle taldean, eta 1934an argitara zuten *Gure Herrian* lehen antzerkia "Irri eta Nigar" izenekoa. Beste anitz apaizek bezala, gazteak moldatzeko eta eskolatzeko tresna bezala hautatu zuen antzerkigintza, baina gutik lortutako arrakasta bildu zuen. II. mundu gerraren ondoan Hazparnen emandako bederatzituztean irri antzerki asko moldatu zuen. Eta gero, antzerki obra luzeagoak; *Etxahun* (1951) bezalakoak. Hau idatzi orduko Monzoni irakurri zion osoki, burutik burura. Harrezkero, ia egunero ikusten zuten elkar, bergarar donibandartuak eta Larrun hegaleko azkaindarrak.

Bordelen egin zuen mintzaldi batean (1955) argi agertu zuen zein helburu ezartzen zion antzerkiari: *Otoi euskalduneri erakuts diezalogun nolakoak diren eta direnarekin zer egin dezaketen. Bizia lagun dezala teatroak, biziarekin kurrirituz. Ikusliarrak bete ditzagun ez bakarrik iragan ederraren penez, baina egiteko denarentzat xede suharrez.* Oraingotasuna ezarri nahi zion Larzabalek euskal antzerkiari, eta horrek onarekin bat badu alde txarra ere; oraingotasuna arras iragankorra baita; baina, dudarik gabe, Larzabalek utzi altxorra ongi aztertuz gero, segur badirela franko ballorik galdu ez dutenak. Eta

zer euskara indartsua, bizia eta aberatsa Larzabalek darabilena. Tre-sora euskal idazleentzat, antzerkikoari hitz lauz *Oroitzapenak*, *Nere Mendixkatik* eta *Anai artean* liburuetan eta anitz artikuluetan -Irakur: *Idazlanak*- usatua erantsirik.

Monzonek askoz gutxiago idatzi du antzerkia; gehiago aritu da antzezle, eta batez ere zuzendarl. Haatik, bere eragina gaitza izan da Iparraldean. Eñaut Etxamendik eta Daniel Landartek ezin hobeki azaldu dute: *Mik, beraren [Monzon] "Hazparneko Anderea" ikusi nuen lehenik. Heletarrek Garazin emanik. Zoraturik gelditu nintzan hizkuntzaz, elabideaz [galaz], mamiaz. Euskarazko antzerki moderno baten ikustea enetako lehen esperientzia zen. Garai hartako ene ametsa nuen euskal kultura beharko zela modernizatu, arra-pitzarazteko.(...) Nekazal mundu lurrerat joaki baten mintzoa zela euskara eta gure kultura ordukotz hila bezalaxe iduritzen zitzaidan. Denak berritu edo denak gal (...) Eta ene gogoaren une hortan gertatu zen "Hazparneko Anderea". Ihurzuri baten zirrizta atsegina egin zidan bihotzean¹⁵.*

Daniel Landartek ere ildo bertsutik : *Igande arratsalde bat zen...Heletako "Patronage" deitu antzoki gela tipia mukurru bete.(...) Jaun bat, adineko jaun bat -nik orduan 16-17 urte nituzkeen- eta horra jaun hori, eleketa eta eleketa, apez bat bezain ongi mintzo, edo berdin hobekil Funtsean, aitortu behar dut, ordu arte, ez nuela inoiz, apez ez eta misiolariez beste, norbait, horrela mintzatzen ikusi...(...) Monsieur de Monzon, ikusi banuen ikusi, eta aditu banuen aditu, parabolaka mintzo..., haren baitatik jalgitzen zen garrak, gorputz guztia inarrosiz, bihotza kaldan ezarri zidan, su hartzerainokoan! (...) Zergatik hainbeste jo ninduen, xixtez, ez nuen konprenitu. Baina geroztik, nihauren gostuz zilatu dut, ordu arte, ni baitan, gorde-gorderik neukan teatrorako gutizia, tirria, de Monzon jaunari esker, bat-batean iratzartu zela...(ibid. 60 or.).*

Baina ez zion teatrozaletasuna soilik iratzartu. Monzonek Donibane Lohizunen zuen "Mende Berri" etxera itzullika hasi zelarik, hark behin eta berriz erraten zion Euskadi behar zela eraiki, kasik nardagarri izaterainokoan: *Ipar Euskal Herrian sortzera zihoan abertzaletasunaren lehen hazien eraile izan da: hala-nola, Itsasuko Aberri Egu-*

(15) Telesforo Monzon, *hitzeko gizona*, Anai Artea, 1993. 45 or.

netara etorriz, *Enbata Oldea sustatuz, bertsulari eta euskaltzale guztien adiskide bilakatuz, eta bereziki, teatro sailean bere ildoak irekiz.* (Ibid. 61 or.)

Zubigile izan dugu Monzon, Ipar eta Hegoaren arteko zubigintza kultural eta politikoa ahalegindu dena. Bere parabola eta sinboloek, nahiz ekintza zehatzen bidez, zazpi euskal herrien batasuna eraiki beharra aldarrikatuz, eta Nafarroaren garrantzia gain-gainetik nabarmenduz. Gerra aurreko eta ondoko abertzaleen arteko zubigile. Erabili duen euskara ere ahozkoa nahiz idatzizkoa, ildo berekoa, Ipar eta Hegoko euskalkietarik edanez baturako bide nabarmenean abiatua.

Monzon ez ezik, Larzabal bera ere bai, beste nabardura batzuekin. Hona zer dioten Monzonek Larzabalen *Mugari tiro* izeneko antzerkiak (1959): *Baiña ze dakarkigu oraingoan MUGARI TIRO onek? Asmo azkar eta ausarta. Munduko guziak bear omen ditazke autsi eta kendu, Erriak oro izan ditezen Denak Bat eta Bakotxa Bere. Baiña batezere, Euskalerrira-ri begiratzen dio Larzabal-ek; eta Larrun azpian sortutako haur oni, Bidasoa-mugak egiten dio miñik aundiena. Gure egilearen amets, nahi eta asmo nagusia auxe bai da: Mugarik gabeko mundu berri batena -atomikaren mugak zertarako-egin dezagun guk euskeldunok gurea: Zazpiak Bat! Asmo au berez ez dela berria? Egi utsa. Arana-Goiri zenaren ondotik, batezere. Baiña Larzabal-ek, berri-usain moduko bat ematen dio. Eta MUGARI TIRO orixe duzute: zaharrez eginikako berria.* (Ibid. 109 or.)

Eta hori guztia, ez negarrez irriz baizik: *Gero...irriaren azpian....Beste zerbait atsematen ba duzute gordeta...Kontu: bildu zuzute pulliki. Eta etxerat eraman. Eta biotzean gorde. Eta egiñetarat ekar. Argatik bai dugu gaur sutan Euskalerrri guzia.* (110or.).

Larzabalek bere hitzez ere adierazi du zer ikuspegi zuen Euskadiko politikari buruz: *Luzarat, euskal populuak behar ditu ukan zor zaizkon eskubideak, bilakatuz nazio batu bat, gobernu baten jabe. Hortarakotz, behar dugu abertzaleek borrokatu, elkartzuz puntu minimo batzuen inguruan. Zozial edo gizarte aldetik, nahi ginuke eraiki bizi molde bat herrikoia, demokratikoa, gizon izaitea errespetatuko duena. Bertze edozoin naziokin nahi dugu bizi anaitasunean*¹⁶.

(16) Larzabal, Piarres: *Nere Mendixkatik*, Txalaparta, Tafalla, 1999, 15 or.

Honaino iritsita, beste batzuetan ere egin dugun galdera berbera: zerk elkartu zituen hain estuki Larzabal eta Monzon? Larzabalena da erantzuna: Hogeita hamar urtez ia egunero bildu gara Telesforo eta biok eta, beraz, ongi ezagutu dudala esan dezaket. Telesfororen bi sustraiak hauek izan dira; fededuna eta kristaua errotik izatea, alde batetik eta, era berean, abertzalea errotik izatea. Eta ez nolana hiko kristaua, ez txantxetako. Kristau izatea latza izan da Telesfororentzat, ez da bide erraza izan. Azken denboretan, mehatxu asko hartu zituela eta, ez zuen horregatik meza uzten eta, isil-isilik, honera etorri, meza entzun eta nirekin aitortzen zen (Telesforo Monzon hitzeko gizona, 29 or.).

Idazlan honen lehen zatian Arrese-Beltia eta Duvoisinen arteko harremanez ari, galdera berbera egin dugu, eta erantzuna geuk eman dugu: *Bi hitzetan: nortasuna mantentzeko euskara eta fedeari atxiki beharra aldarrikatzeak.*

Antzekotasunak nabarmenak dira Larzabal eta Monzonekiko; baina, aldeak ere bai. Jainkoarengan esperantza aldarrikatzen zuen Duvoisinekin, Europan gertatzekoak ziren aldaketen harira; Euskal Herriak izanen zuela bere askatasuna, bere foruak, euskaran eta fedean bermatuz gero. Hortik Larzabal eta Monzonen esanetara eta eginetara aldea bada, badenez!

Beste harreman batzuen berri ere eman genezakeen; esate baterako, Andima Ibiñagabeitia kristau fededunak eta Jon Mirande ariman sinestunak izan zutena: Parisen erne, eta bietarik lehena hiltzean burutu zena¹⁷. Edo Ximun Haranek eta, Hegoaldeko Ekin-ekin lehenik eta gero ETAkoekin izan zutena; baina, onenean ere, begiz jotako hamarraldiaren azken urtea edo hartuko liguke. Horretarako gero, honenbestez bururatuko dugu.

(17) Ikus Andimaren idazlan hautatuak, neuk prestatua, Elkar, Donostia, 1999. 255-260 orr.